

© **ЩЕРБИНА ВАЛЕРІЙ ПЕТРОВИЧ – ДОЦЕНТ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН «ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»**

В. П. ЩЕРБИНА

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано процес формування стратегії забезпечення енергетичної безпеки України. Визначено роль у цьому процесі українсько-російських відносин у газовій сфері та досліджено деякі аспекти їх надмірної політизації.

Ключові слова: політизація економічних відносин, енергетична безпека, енергетична стратегія держави.

Проанализирован процесс формирования стратегии обеспечения энергетической безопасности Украины. Определена роль в этом процессе украинско-российских отношений в газовой сфере и исследованы отдельные аспекты их чрезмерной политизации.

Ключевые слова: политизация экономических отношений, энергетическая безопасность, энергетическая стратегия государства.

The process of policy formation in safeguarding of Ukrainian energy security has been analyzed. The role of the Ukrainian- Russian gas relations has been defined and certain aspects of its over scaled politicization have been studied.

Key words: economic relations politicization, energy security, state energy policy

Виокремлення енергетичної безпеки в підсистему національної безпеки України та дослідження її політико-правових засад сьогодні набуває дедалі більшої актуальності. Зокрема, неврегульованість українсько-російських відносин у газовій сфері наразі є не лише проблемою енергетичної безпеки нашої країни, але й геополітичною проблемою, вирішення якої потребує участі як Російської Федерації, так і Європейського Союзу (ЄС) та США.

Енергетична безпека країни є підсистемою національної безпеки і її можна розглядати найважливішим аспектом енергетики країни за відсутності зовнішньої та внутрішньої загрози або коли існують ефективні механізми проти таких загроз.

Сутність універсального наукового терміна «енергетична безпека» у кожній країні конкретизується до відповідних умов. У країнах-експортерах енергоресурсів головний акцент у визначенні даного поняття робиться на підтримці «стабільності попиту» щодо експорту, що й забезпечує лівову частку державних прибутків. Країни, що розвиваються, першочергово увагу приділяють впливу вартості енергоносіїв на платіжний баланс. Наприклад, енергетична безпека Китаю та Індії довгий час значною мірою визначалася здатністю швидко пристосовуватися до нової залежності від світових енергоринків. А в Японії забезпечення енергетичної безпеки – це, перш за все, компенсація браку внутрішніх ресурсів за рахунок диверсифікації, торгівлі та інвестицій. У Європі головна дискусія щодо енергетичної безпеки відбувається навколо проблем контролю рівня залежності від імпортованого природного газу. Сполучені Штати Америки врешті решт вимушені були визнати факт, що не в змозі забезпечити свою енергетичну незалежність¹.

Таким чином, енергетична безпека як підсистема національної безпеки зале-

жити від потенційних можливостей енергетичних ресурсів країн.

Важливими чинниками досягнення енергетичної безпеки в умовах глобалізації є гармонізація підходів до цих проблем провідними країнами та забезпечення недискримінаційного доступу до енергетичних ресурсів інших країн. З огляду на це, енергетична безпека значною мірою залежить від міждержавних відносин як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. Відповідно енергетична безпека України дедалі більше стає проблемою її зовнішньої політики.

Яскравим прикладом у цьому сенсі є українсько-російські відносини у газовій сфері. Ця економічна проблема, що складається з питань про об'єми поставок газу, його ціни, вартості транзиту російського газу територією України, ринкової ціни на газ у Європі тощо, дедалі більше політизується. Як наслідок ринкові відносини між двома незалежними країнами за всі роки суверенності так і не стали основою розбудови нових взаємовигідних відносин у газовій галузі.

Україна як незалежна держава вибудовувала свою систему енергетичної безпеки в умовах домінування у структурі промисловості енергозатратних виробництв. Так, частка газу в структурі споживання первинних енергоносіїв в Україні на початку 90-х р. сягала майже 45 відсотків, перевищуючи вдвічі аналогічні європейські показники та втричі – світові.

У 2005 р. Україна спожила 76,64 млрд. кубометрів природного газу. За цей самий період у європейських країнах, близьких до України за чисельністю населення, але зі значно вищими обсягами промислового виробництва, рівень газоспоживання набагато нижчий: у Франції – 48 млрд. кубометрів, Іспанії – близько 30, у Польщі – майже 13 млрд. кубометрів газу².

Аналіз свідчить, що енергоємність української промисловості упродовж десяти останніх років залишалася високою. Наприклад, якщо у 2000 р. Україна споживала 0,98 кг умовного палива на кожен гривню виробленого валового внутрішнього продукту, то у 2010-му цей показник зменшився лише на третину (до 0,62 кг у.п. на грн ВВП). Для порівняння: у країнах Європейського Союзу на одиницю ВВП витрачається не більше 300, у країнах СНД – 400 г. у.п.³

На кінець 2009 р. Україна задовольняла потреби газу до 30% за рахунок власних ресурсів, решта (70%) – залежала від зовнішніх поставок⁴. За міжнародними критеріями такий рівень енергозалежності не вважається надмірним. Проблема полягає у тому, що Україна головні об'єми енергоносіїв отримує лише з однієї країни – Російської Федерації, оскільки така залежність енергетики й економіки України в цілому від імпортних енергоносіїв створює підґрунтя для її використання головним імпортером енергоносіїв у якості інструмента посилення свого політичного впливу.

З другого боку, українська держава є частиною геополітичної системи розподілу нафтогазових потоків, що сформувалися за часів існування СРСР і забезпечували максимальну присутність Радянського Союзу на енергетичних ринках Західної Європи. Енергетична залежність європейців від СРСР давала йому можливість використовувати нафтогазовий чинник для політичного впливу на Захід.

Політичне керівництво незалежної України у вирішенні проблеми постачання енергоносіїв мусило визначитися: або запроваджувати жорстку систему енергозбереження та зниження енергоємності економіки та проводити диверсифікацію джерел поставок газу, або в будь-який спосіб досягти зниження Росією цін на газ.

Перший шлях потребував здійснення модернізації та суттєвої структурної перебудови української економіки як основи для конкурентоспроможності держа-

ви та високих темпів соціально-економічного розвитку.

Як свідчить аналіз офіційних документів того часу щодо нафтогазового комплексу, Україна обрала інший шлях. Так, із 30-ти Указів Президента України і Постанов Кабінету Міністрів України, прийнятих у період з 1991 по 1998 роки, що стосувалися цих проблем, немає жодного, який містив би стратегію енергетичної безпеки держави⁵. Винятком став Указ Президента України від 22 березня 1997р., яким Кабінету Міністрів України доручалося у двомісячний термін затвердити концепцію енергетичної безпеки України⁶. Але він так і залишився не виконаним.

Визначальними в 90-ті роки минулого століття стало формування передумов для розвитку взаємовигідних і рівноправних коопераційних зв'язків України і Росії у газовій сфері, оскільки саме газовий комплекс потенційно міг би стати інтегруючим фактором для пострадянських країн.

У Радянському Союзі управління газовою галуззю здійснювало Міністерство газової промисловості. У 1989 р. на його основі створено Державний газовий концерн (ДГК) «Газпром», покликаний об'єднати газову інфраструктуру Росії, України та Білорусі. Це була спроба зберегти контроль над найважливішою частиною газового господарства на території колишнього Радянського Союзу. Йшлося про газотранспортні системи прикордонних республік. Однак об'єднання не відбулося і «Газпром» залишився винятково російським підприємством.

За оцінками експертів саме у цей період енергетична сфера перетворюється на одну із найбільш закритих, непрозорих і корумпованих сфер економіки як Російської Федерації, так і України. Зазначимо, що в цій сфері (і в технологічно-суміжних секторах економіки) формувалися статки багатьох відомих сьогодні фінансово-промислових груп (ФПГ) і окремих осіб. Як наслідок, такого самого непрозорого характеру набули й двосторонні українсько-російські відносини у газовій сфері, про що свідчать: повна відсутність ефективної системи обліку та контролю з боку суспільства; залучення до контрактних поставок газу різного роду посередників, закритий характер домовленостей, обмін перевагами (наприклад, дешевий газ в обмін на переваги в російського капіталу в приватизації українських підприємств) тощо. Інтереси національних фінансово-промислових груп та окремих осіб з обох сторін забезпечувалися підтримкою у процесі міждержавних переговорів і двосторонніх домовленостей та угод. Все це зумовило високий ступінь політизованості господарсько-економічних питань.

У підсумку і в Україні, і в Російській Федерації упродовж 1990-х р. минулого століття сформовано експорторієнтовані економічні моделі, які базувалися на низькотехнологічних укладах, конкурентоспроможність яких ґрунтувалася на дешевій сировині та заниженій вартості праці. Енергетична політика обох держав була фрагментарною, стратегічно невизначеною, формувалася фактично під інтереси впливових ФПГ у різних секторах і слугувала механізмом їхньої реалізації⁷.

У 2001-2002 рр. державна політика України щодо нафтогазового комплексу помітно активізувалася. Так, у 2001 році прийнято Закон України «Про нафту і газ», мета якого полягала у законодавчому забезпеченні стабільної діяльності паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) країни, що, в свою чергу, покликано сприяти зміцненню енергетичної безпеки України⁸.

Цього ж року Міністерством палива та енергетики України розроблено проект «Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. і на подальшу перспективу»⁹. Тоді ж експертами Українського Центру економічних і політичних

досліджень ім. О. Разумкова розроблено проект «Концепції державної енергетичної політики України на період до 2020 року»¹⁰.

Не зупиняючись на аналізі поглядів конкретних експертів, відзначимо слушність їхнього загального висновку про те, що в українських владних структурах постулово сформувалися два головних напрями щодо стратегії розвитку українського ПЕК, які умовно можна визначити як «євразійський» та «європейський»¹¹.

Згідно першого, оскільки Україна не має власної енергетичної стратегії, мусить залежати від стратегії Російської Федерації. У перспективі – приєднання України до єдиного економічного простору з Росією, що передбачає спільне використання євразійських транспортних коридорів. Таким чином, поступово Україна втрачає контроль своєї газотранспортної системи та провідні позиції в електро- і ядерній енергетиці. Енергетична незалежність України в цьому випадку є умовною. 2011 р. такий варіант реалізовано Російською Федерацією відносно Білорусі.

Європейська орієнтація передбачає інтеграцію української енергетики в енергетичний сектор Європейського Союзу. При цьому провідна роль у модернізації вітчизняної енергетики відводиться європейським та американським інвесторам. Крім того, «європейський вибір» потребує глибоких структурних реформ не лише в енергетиці, а й в економіці.

Головною причиною орієнтації паливно-енергетичного комплексу України на Російську Федерацію завжди була відносно низька ціна на газ, що, враховуючи високу енергоємність і низьку енергоефективність української економіки, є для неї принципом виживання. Тому намагання всіх українських урядів за президентства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка і В. Януковича забезпечити «найкращу» ціну на російський газ є наслідком обраної Україною енергетичної стратегії. Саме тому «багатовекторний» характер зовнішньої політики, проголошеної Президентом Л. Кучмою (з одного боку – «європейський вибір», а з другого – «особливі» відносини з Російською Федерацією) є логічним наслідком невизначеності політичного керівництва України щодо концепції енергетичної безпеки країни.

Звертаємо увагу, що саме у 2000-і р. неререформованість ПЕК дедалі більше гальмувала економічний розвиток України. Радикальних змін потребували й українсько-російські відносини у газовій сфері. На початку 2000-х років у цих відносинах завершився пострадянський етап партнерства (політична лояльність в обмін на економічні преференції) і розпочався складний перехідний період кардинального пере-формування двосторонніх відносин, до якого через деякі причини, політичні еліти обох країн не були готовими¹².

У вирішенні проблем у газовій сфері українська влада, як і раніше, головну увагу зосереджувала на ціні на газ. Неодноразові спроби запровадження «нового алгоритму» відносин з Росією у цій сфері закінчилися безрезультатно, оскільки здійснювалися у ручному режимі та визначалися внутрішньополітичною кон'юнктурою.

Політичне керівництво Російської Федерації діяло по відношенню України дедалі жорсткіше. Така поведінка з позиції сили, а також домінування тактичних інтересів у двосторонніх відносинах свідчили про дефіцит стратегічного бачення їхніх перспектив¹³. Водночас російське вище політичне керівництво у період з 2002 до 2004 рр. активно використовуючи «фактор цін на газ», вирішило (хоч і тимчасового) два важливих завдання: забезпечило створення консорціуму по

українській газотранспортній системі та позбавило Україну можливостей прямих закупок туркменського газу¹⁴. Крім того, набула розвитку традиція використання посередників для поставок туркменського газу (і не лише туркменського) в Україну: на зміну МГК «ІТЕРА» та «Eural Trans Gas» прийшов новий посередник – «RosUkreneergo»¹⁵. Таким чином, для Росії було створено сприятливі умови для економічної експансії в паливно-енергетичному секторі та домінування в українсько-російських відносинах у газовій сфері. Особливо виразно це простежується у так званій «*томаранчевий*» період. Нова українська влада у відносинах з Росією у газовій сфері мусила або продовжувати будувати їх як корпоративні на базі «РосУкренерго», що задовольняло попереднє українське та діюче російське керівництво, або розбудовувати відносини перехідного періоду, які приведуть до підвищення ціни на газ, але дадуть можливість протягом одного-двох років підготуватися до цього. Був і третій варіант: стиль корпоративних відносин змінити на міждержавний, а схеми розрахунків зробити абсолютно прозорими. За таких умов ціни на газ різко зростають, що болісно вдарить по економіці країни, але на виході з кризи з'являється можливість для України забезпечити енергетичну безпеку¹⁶.

Перегляд російським «Газпромом» цінової політики на газ для молодих незалежних держав – найвиразніша риса газового ринку на пострадянському просторі початку 2000-х років. Така цінова політика викликана зростанням світових цін на газ. Водночас вона є свідченням дедалі більшого використання вартості газу у якості важеля для посилення політичного впливу на колишні республіки СРСР. Особливо активно «газову зброю» російське керівництво почало використовувати у 2005 р., після перемоги «*кольорових*» революцій у Грузії та Україні, які продемонстрували, що російський вплив на пострадянському просторі зменшується, а вплив Заходу зростає. Відповідно до нових умов політичним керівництвом Російської Федерації створено нову концепцію розвитку СНД і розроблено нову стратегію відносин з молодими незалежними країнами у газовій сфері. Згідно нової стратегії у Росії на пострадянському просторі немає союзників. Є лише соратники по газовій трубі. Реалізуючи цю стратегію упродовж 2005-2006 рр., Росія формувала нову зону впливу – нафтогазового – союз держав «*нанизаних*» на газопроводи, які визнали провідну роль Росії в енергетичній торгівлі з Європою. Сусіднім державам відводилася роль або субпостачальників свого газу в газпромівські газогони, або транзитних країн. В обох випадках заставою енергетичного союзу мусив стати продаж газових і газотранспортних активів (або їх обмін) дружніми державами¹⁷.

Українсько-російські відносини у газовій сфері упродовж 2005 р. і конфлікт на початку 2006 р. – тема окремого дослідження. Тому в межах даної статті зауважимо наступне.

По-перше, українсько-російський конфлікт у газовій сфері від початку мав політичний характер. Російська сторона при цьому демонструвала послідовно жорстку лінію поведінки: усі гілки політичної влади діяли злагоджено на «*примусення*» своїх опонентів до прийняття певних умов при активній підтримці з боку ЗМІ. З української сторони – лише декларативні заяви про непохитність позицій, вигідних для України.

По-друге. На думку переважної більшості експертів, підписання 4 січня 2006 р. українсько-російської Угоди про газопостачання не вирішувало проблему, оскільки не давало відповідей на головні питання щодо механізмів ціноутворення

та газових балансів. А визначення монопольним посередником поставок газу в Україну приватної фірми «РосУкренерго» взагалі унеможливило створення ринкових умов у газовій галузі та становило реальну загрозу енергетичній безпеці країни¹⁸.

У період з 2006 по 2009 рр. з метою забезпечення енергетичної безпеки України було прийнято низку важливих документів. Провідна роль належала «Енергетичній стратегії України на період до 2030 року», прийнятій у 2006 р. Але цей документ не виправдав сподівань головним чином тому, що більшість наступних нормативних актів не узгоджувалися з її положеннями. Загалом можна погодитися з точкою зору експертів, що українське законодавство, яке має гарантувати енергетичну безпеку України, поєднало демократичні формулювання законів із застарілим механізмом їхнього втілення, що залишилися від радянських часів¹⁹.

Неодноразове декларування на державному рівні потреби досягнення енергетичної незалежності України через диверсифікацію поставок енергоносіїв, розвиток власного їх видобування, енергозбереження та створення альтернативних енергетичних джерел не було підкріплено практичними діями. Подальша політизація газового питання призвела до наступного конфлікту з Росією на початку 2009 р. в результаті якого керівниками українського та російського урядів Ю.Тимошенко та В.Путіним було підписано контракт на поставки газу для України в 2009 – 2019 рр.²⁰ Серед основних переваг цієї угоди деякі експерти називають наявність довгострокового контракту, який убезпечував Україну від нових газових конфліктів. Ще одним позитивним моментом, на думку експертів, є ринкова формула ціни на газ. А головне, підписанням угоди зі схеми виключалася компанія-посередник.

Таким чином, здавалося, що україно-російське газове протистояння закінчилося. Але, як це було вже неодноразово, довгострокові угоди досить швидко перетворилися на тимчасові. Головним чинником цих змін став знову політичний фактор. На початку 2010 р. Ю. Тимошенко програла президентські перегони В. Януковичу, а вже у квітні відбулися українсько-російські переговори щодо перегляду умов контракту в бік зниження ціни на газ. Тимчасову знижку ціни Україна отримала в обмін на подовження терміну оренди бази для російського Чорноморського флоту.

Проблема ціни на газ (досить високої за угодою 2009 р.) продовжувала грати ключову роль в українсько-російських газових відносинах, особливо в умовах фінансово-економічної кризи та залежності української економіки від поставок газу. Умови газової угоди були визнані «кабальними», а дії уряду Ю. Тимошенко – «диверсією проти нашої економіки»²¹.

2011 р. відбулася низка україно-російських переговорів на вищому рівні щодо зниження ціни на газ. Позитивних результатів для України досягти не вдалося. Однією із головних причин цього, на наш погляд, є намагання Росії й надалі використовувати економічні питання як важіль політичного впливу. У даному випадку Росія розмовляє з Європою через Україну – і навпаки. Політизація економічного питання в Україні – лише інструмент для того, щоб зайняти крашу геоекономічну позицію у переговорах з Європою як з основним споживачем російського газу²².

Українське політичне керівництво вже 21-й рік поспіль безуспішно намагається «переграти» росіян на політичному полі у газовій сфері, але при цьому поступово втрачаючи свої головні ресурси.

Таким чином, надмірна політизація проблеми енергетичної безпеки створює

реальну загрозу для української державності. Нині політичних варіантів вирішення проблеми майже не залишилося. Перед Україною постає дилема: або прямувати білоруським шляхом до втрати політичної та економічної незалежності або розпочати активний рух до енергетичної незалежності, як основи енергетичної та національної безпеки. Загалом для ефективного вирішення проблеми енергетичної незалежності країн, які мають дефіцит енергоносіїв власного видобутку, авторитетними світовими економічними та енергетичними інституціями розроблені досить обґрунтовані рекомендації, висока ефективність яких перевірена практичним досвідом багатьох країн. Потрібна лише їх реалізація.

Україна, зважаючи на включеність її як держави у двосторонні та багатосторонні процеси в енергетичній сфері, має можливість істотно послабити негативний вплив зовнішньополітичних факторів на свою енергетичну безпеку, здійснюючи системну, послідовну, активну державну політику у цій сфері. Серед основних складових активної політики України у сфері енергетичної безпеки є: розробка та прийняття на найвищому державному рівні енергетичної стратегії України; проведення реформи внутрішнього енергетичного ринку країни; захист об'єктів та інфраструктури української енергетики від можливого втручання ззовні; активізація співпраці з пріоритетними партнерами-постачальниками енергетичних ресурсів для України (Туркменістан, Іран, Азербайджан, Туреччина, Грузія); перехід в українській політиці від реакції на загрози до вироблення конструктивних проєктів щодо їх запобігання; створення власних регіональних організацій в енергетичній сфері; покращення рівня інформаційної політики в енергетичній сфері; підвищення рівня „енергетичної дипломатії”. Україна має всі підстави заявляти про свої певною мірою унікальні можливості щодо забезпечення національної та глобальної енергетичної безпеки. Необхідність реалізації стратегічних завдань соціально-економічного розвитку обумовлює потребу у формуванні зовнішньо-економічної політики України виключно на основі національних економічних (енергетичних) інтересів.

1. *Ергин Д.* Гарантировать энергетическую безопасность // Россия в глобальной политике. – 2006. – №1. – С.23. 2. *Діак І.В.* «Газова війна»: ландшафт після битви // Чорноморсько-Каспійський регіон. – 2006. – №1. 3. *Надєїн І.* Чи готова Україна сплачувати 400 доларів за газ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2011/12/14/309600/>. 4. *Україна і Росія: поточні підсумки і проблеми двостороннього співробітництва* // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 6. – С.4. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rainbow.gov.ua./documents/3.html>. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rainbow.gov.ua./documents/3.html>. 7. *Українсько-російські взаємовідносини в енергетичній сфері: стан, новітні тенденції розвитку та перспективи* // Національна безпека і оборона. – 2010. – №6. – С.3. 8. *Закон України «Про нафту і газ»* // ВВР України. – 2001. – № 50. – Ст. 262. 9. *Енергетическая стратегия Украины на период до 2030 года и дальнейшую перспективу (основные положения)* – проект // Підготовлено Міністерством топлива и энергетики Украины совместно с Национальной академией наук Украины на выполнение распоряжения Президента Украины от 27 февраля 2001 года № 42/2001, постановления Верховного Совета Украины от 24 мая 2001 года № 2455-III и поручение Кабинета Министров Украины от 11 июня 2001 года № 7492/3. 10. *Концепція державної енергетичної політики України на період до 2020 року* // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 2. 11. *День*. – 2003. – 12 апреля. 12. *Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России* // Національна безпека і оборона. – 2006. – №5. – С. 2. 13. *Там же*. – С.3. 14. *Діак І.В.* Газотранспортний консорціум: нові можливості нового газопроводу // Вісник НГСУ. – 2005.

– №1. – С.11; *Коммерсантъ*. – 2004. – 30 июля. **15.** *Ведомости*. – 2002. – 11 декабря; 2003. – 21 ноября; *Бойко Ю.* Компанія державної ваги // Вісник НГСУ. – 2004. – №3. – С.3; *Ковалко О.М.* НАК «Нафтогаз України» – підсумки 2004 року // Вісник НГСУ. – 2005. – №1. – С.5. **16.** *Дзеркало тижня*. – 2005. – 17-23 грудня. **17.** *Коммерсантъ* України. – 2006. – 27 декабря. **18.** *Дзеркало тижня*. – 2006. – 14-20 січня; *Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів* // Національна безпека і оборона. – 2005. – №12. – С.22-25. **19.** *Енергетична стратегія України на період до 2030 року*: Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. №145-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [energetyka.com.ua / енергетична-стратегія-україни-на-пер.](http://energetyka.com.ua/) [html](http://energetyka.com.ua/); *Про відповідність Енергетичної стратегії України на період до 2030 року викликам і загрозам у сфері енергетичної безпеки: Аналітична доповідь* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/470/>; *Виклики для енергетичної безпеки України. Сучасний стан – 2010: Аналітична записка Міжнародного Центру Політичних Досліджень*. – С.17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [icps.com.ua/keg.issues/energy.html](http://www.pseudology.org/keg/issues/energy.html) **20.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pseudology.org/gazprom/> *GasContract2009.htm*. **21.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/news/1431172.html>. **22.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net./news/-215609.html>.